

КАРПЕНКО Р. В.,викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.68(477)

ПРАВОВА ПРИРОДА СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Стаття присвячена дослідженню інституту спадкового договору у цивільному праві України. У статті висвітлено правову природу спадкового договору та запропоновано його місце розміщення у системі договорів. Детально досліджено характерні спадковому договору ознаки та проаналізовано співвідношення його правової конструкції з іншими видами договорів.

Ключові слова: *спадковий договір, правочин, відчужувач, набувач, майно, зобов'язання.*

Статья посвящена исследованию института наследственного договора в гражданском праве Украины. В статье освещена правовую природу наследственного договора и предложено место размещения в системе договоров. Подробно исследованы характерные наследственному договору признаки и проанализировано соотношение его правовой конструкции с другими видами договоров.

Ключевые слова: *наследственный договор, сделка, отчуждатель, приобретатель, имущество, обязательства.*

The article deals with inheritance contract institute in civil law of Ukraine. In the article the legal nature of the inheritance contract is highlighted and its place in the contracts system is proposed. The characteristic features of inheritance contract are analyzed, as well as the ratio of its legal construction to other types of contracts.

Key words: *inheritance contract, transaction, alien, acquirer, property, commitment.*

Вступ. Договір є однією з найпоширеніших підстав виникнення зобов'язань. Як різновид юридичних фактів він належить до числа правомірних дій, що вчиняються з волі його учасників і спрямовуються на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав або обов'язків. У сукупності цивільно-правові договори утворюють єдину систему нормативних приписів можливої поведінки суб'єктів. Система цивільно-правових договорів як єдина система зі складними взаємозв'язками її елементів характерна як внутрішньою єдністю, так і диференціацією договірних відносин, що зумовлена особливостями конкретних майнових відносин, опосередкованих договорами.

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю пошуку шляхів вирішення деяких проблемних питань, які виникають при виконанні спадкового договору, на основі аналізу наявних підходів теорії та практики. Насамперед необхідно зазначити, що окремі аспекти забезпечення виконання спадкового договору, а також контролю за виконанням такого договору розглядаються у працях таких науковців, як: Р. А. Майданик, Є. О. Рябоконт, С. В. Мазуренко, Н. П. Шама, В. В. Васильченко, С. Я. Фурса та інших. Проте, попри наявність значної кількості наукових розробок, згадана проблематика залишається актуальною й до сьогодні передусім з урахуванням неоднозначності як самої правової природи спадкового договору, так і відсутності сталої нотаріальної й судової практики застосування даного інституту.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні правової природи спадкового договору, як законодавчо закріпленої форми передачі майна у власність, визначення його особливостей та місця у цивільному законодавстві України.

Результати дослідження. У чинному цивільному законодавстві України визначення спадкового договору вперше закріплено у ст. 1302 ЦК України. Сутність його полягає у тому, що за спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і у разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача [1].

Враховуючи те, що в умовах даного виду договору вагоме місце займає такий юридичний факт, як смерть однієї зі сторін (відчужувача), і цей факт не є підставою для припинення дії договору, як у будь-якому іншому цивільному договорі, а навпаки є його умовою, виникають дискусійні питання



щодо характеристики правової природи цього договору та визначення його місця у системі договорів. Щодо місця розміщення спадкового договору у системі договорів, то останнім часом серед науковців це питання викликає чималу дискусію. Спадковий договір є різновидом зобов'язальних правовідносин, але він розташований саме у Книзі шостій «Спадкове право» ЦК України, виходячи з того, що цей договір має певне тяжіння до спадкового права, яке полягає у переході права власності за даним договором з часу відкриття спадщини, що є категорією спадкових правовідносин [2, с. 288]. Однак О. Бичківський відстоює думку про нелогічність розміщення спадкового договору у Книзі шостій «Спадкове право» ЦК України, яка регулює відносини спадкування, оскільки більш логічним є розміщення даного виду договору саме у Книзі п'ятій «Зобов'язальне право» [3, с. 136]. На наш погляд, спадковий договір, хоч і розміщений у Книзі шостій «Спадкове право» ЦК України, однак він абсолютно не передбачає переходу майна від відчужувача до набувача у порядку спадкування внаслідок відсутності спадкового правонаступництва, попри схожість конструкції спадкового договору зі спадкуванням. Цей договір виступає різновидом договорів про передачу майна у власність набувача, тому логічним було б його розміщення саме у Книзі п'ятій «Зобов'язальне право» ЦК України.

Н. П. Шама вказує на необхідність уточнення передбаченого у ст. 1302 ЦК України визначення спадкового договору та пропонує таким чином сформулювати визначення спадкового договору: «За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати передбачені договором дії на користь другої сторони (відчужувача) або визначеної ним особи, а після смерті відчужувача набуває право власності на його майно» [4, с. 8]. Вважаємо, що дане визначення Н. П. Шама лише конкретизувало деякі моменти. Тобто за даним визначенням набувач може здійснювати дії не тільки на користь відчужувача, а й на користь третьої особи. З огляду на це пропонуємо авторське визначення: спадковий договір – це договір, за яким одна сторона (набувач) зобов'язується вчинити певну дію майнового чи немайнового характеру на користь другої сторони (відчужувача) або визначеної ним особи до відкриття спадщини, та має право вимагати від відчужувача не відчужувати майно, визначене спадковим договором і у випадку смерті відчужувача набуває право власності на його майно.

Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові від 30.05.2008 р. № 7 п. 28 «Про судову практику у справах про спадкування» зазначив, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування, у тому числі право на обов'язкову частку» [5].

В юридичній літературі ще й досі тривають дискусії щодо питання належності спадкового договору до одностороннього чи двостороннього договору. Автори науково-практичного коментаря до цивільного кодексу (за редакцією Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко) стверджують, що «спадковий договір є двосторонньо зобов'язуючий, для якого характерне волевиявлення двох сторін, заснованих на диспозитивних засадах» [6, ст. 1302]. Таку ж позицію займають Ю. Заїка [7, с. 116], А. Євстігнєєв [8, с. 38], які характеризують спадковий договір як двосторонній, оскільки правами та обов'язками наділяються обидві сторони.

Автори іншого науково-практичного коментаря до цивільного кодексу (за редакцією В. М. Коссака) вважають спадковий договір «одностороннім договором, оскільки обов'язки має лише одна сторона – набувач».

А от З. В. Ромовська взагалі не вважає Спадковий договір двостороннім: «у ст. 1302 ЦК не визначені обов'язки відчужувача. І це не є помилкою. Справа у тому, що спадковий договір, будучи двостороннім правочином, одночасно є одностороннім договором. Відчужувач у спадковому договорі не має обов'язків – це пояснюється особливістю даного інституту» [9, с. 16]. Такі протилежні міркування науковців щодо спадкового договору викликають багато труднощів як у теоретичному плані його розуміння, так і на практиці. Оцінюючи спадковий договір, ми погоджуємося з позицією В. В. Васильченко [10, с. 115-119], який наголошує на тому, що правами та обов'язками наділені обидві сторони спадкового договору: набувач, з одного боку, набуває право власності на майно відчужувача, має право вимагати розірвання договору у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача, а з іншого – зобов'язаний належним чином виконувати відповідно до договору розпорядження контрагента. Відчужувач має право робити певні розпорядження, вимагати від набувача вчинення визначених умовами договору дій майнового або немайнового характеру тощо, але, з іншого боку, на нього покладається обов'язок не відчужувати майно, визначене спадковим договором. Саме на підставі ознак двосторонності спадкового договору не можна скасувати або змінити в односторонньому порядку за життя відчужувача, як це діється при заповіті [11, с. 79-80].

Щодо реальності чи консенсуальності спадкового договору не має єдиної точки зору. О. Шевченко зазначає, що «обов'язок відчужувача за цією статтею сформульовано так, начебто йдеться про реальний договір» [12, с. 37], В. Васильченко вважає, що спадковий договір є консенсуальним [13, с. 137]. «Спадковий договір вважається укладеним з моменту досягнення сторонами у належній формі згоди щодо всіх істотних умов договору і не може вважатися укладеним з моменту передавання речі, оскільки його перфекція не пов'язується з передачею майна» [14, с. 142]. Адже право власності на майно набувач



набуде тільки після смерті відчужувача. Саме з моменту досягнення згоди сторонами у встановленій законом формі консенсуальний договір є укладеним, а відповідно до ст. 1304 ЦКУ спадковий договір укладається у письмовій формі з наступним нотаріальним посвідченням. Згідно зі ст. 640 ЦКУ договір, який підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з моменту його нотаріального посвідчення, тобто з моменту, коли сторони досягли згоди по всіх істотних умовах договору у встановленій законом формі і немає значення для визначення ознак договору те, що набувач може бути зобов'язаний до вчинення певних дій після смерті відчужувача, такий обов'язок покладається договором і зв'язує сторону з моменту укладення договору, а не з моменту смерті однієї зі сторін – відчужувача [15]. С. Мазуренко визначає, що спадковий договір може бути як реальним, так і консенсуальним [16, с. 112]. Вважаємо, що спадковий договір консенсуальний, бо є укладеним з моменту досягнення згоди за всіма істотними умовами. Цим моментом для даного виду договору є нотаріальне посвідчення [17, с. 78-79].

За своєю сутністю спадковий договір є відплатним. На користь такого висновку свідчить та обставина, що набувач у разі смерті відчужувача набуває право власності на майно останнього, і таким чином отримує повну або часткову компенсацію за витрати, зроблені ним у процесі виконання розпоряджень відчужувача.

Така особливість спадкового договору пояснюється, по-перше, тим, що він передбачає виконання обов'язків, конкретно встановлених договором, до або після смерті відчужувача, але право на майно відчужувача виникає лише після смерті останнього. По-друге, спадковий договір є підставою виникнення алеаторних зобов'язань, тобто, зобов'язань з невизначеним змістом стосовно витрат, яких може зазнати боржник. За цією ознакою спадковий договір відрізняється від заповіту, який є безоплатним правочином. На спадковий договір, як і на будь-який інший правочин, розповсюджуються загальні вимоги щодо їх дійсності, додержання яких є необхідною умовою його чинності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 203 ЦК зміст правочину не може суперечити Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Це не зайве підкреслити у зв'язку з тим, що в останній час в юридичній літературі з'явилася точка зору, згідно з якою спадковий договір на підставі норм загальної частини є недійсним (ст. 27 ЦК України), бо цей договір обмежує правоздатність фізичних осіб. На підтвердження цієї позиції наводиться думка, що такий договір обмежує можливість відчужувача розпоряджатися за життя своїм майном, визначеним у договорі, і позбавляє його можливості розпорядитися ним на випадок смерті шляхом складання заповіту, бо цей заповіт буде недійсним [11, с. 80]. Слід погодитися з думкою авторів, які вважають дану точку зору не достатньо обґрунтованою. Як справедливо зазначає Є. Фурса, необхідно враховувати реальність прав на речі, оскільки право власності на річ може мати обмеження, визначені у законі або договорі. І тут йде мова про обмеження не правоздатності, а лише кількості майна, що може залишитися після смерті громадянина у спадщину. Навряд чи можна вважати прийнятною і думку Т. Коваленко, що цей договір являє собою спробу позбавити певних спадкоємців (зокрема, тих же малолітніх, неповнолітніх, непрацездатних дітей) одержати так звану «обов'язкову частку» і «обійти» зазначену норму, щоб залишити їх ні з чим.

Характерні ознаки спадкового договору свідчать про те, що він належить до основних договорів, тобто, до тих, що є основним актом, котрий чітко і повно визначає права і обов'язки сторін такого договору. Істотною умовою спадкового договору є насамперед його предмет, яким згідно з диспозицією зазначеної статті є майно відчужувача. Відповідно до ст. 190 нового ЦК таким майном може бути окрема річ або сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Внаслідок цього, спадковим договором може встановлюватися лише речове право, а саме виключно право власності набувача.

Виходячи з наведеного, слід констатувати, що не можуть бути предметом цього договору особисті немайнові права, речові права на чуже майно (емфітевзис, суперфіцій, сервітуту) тощо. Даний аспект є однією з істотних підстав для твердження, що відносини зі спадкового договору, попри його задекларовану назву, не є за своєю юридичною сутністю спадковими. У передбачених законом випадках, певне коло особистих немайнових прав може бути об'єктом спадкування тією мірою, якою це необхідно для здійснення успадкованих майнових прав (право на отримання винагороди за використання твору, право на відтворення, опублікування і розповсюдження авторських творів, право на оформлення винаходу, корисної моделі, право охорони імені автора й недоторканості твору) [11, с. 81]. На користь цієї точки зору говорить, наприклад, і той факт, що на відміну від німецького права, де предметом спадкового договору є встановлення для договірного контрагента саме права спадкування на майно спадкодавця, предметом договору за нашим законодавством виступає виключно майно відчужувача (не говорячи вже про відмінність у визначенні понятійних термінів для суб'єктів зазначених договірних відносин – спадкодавець і спадкоємець у НЦУ та відчужувач і набувач у ЦК України).

Спадковий договір є довготривалим правочином з ускладненим порядком дострокового припинення і зміни. Цей договір укладається на строк, не менший ніж до моменту смерті відчужувача, чи навіть більший (у разі вчинення дій на виконання особистого розпорядження після смерті відчужувача). За цим договором відчужувач не може його змінити чи скасувати, а також будь-яким чином



протягом свого життя розпоряджатися відчуженим майном, якщо інше не передбачено договором або законом. Розірвання цього договору можливе лише за умови, що набувач не виконує розпоряджень відчужувача. При цьому, якщо виконання таких дій покладено на набувача лише після відкриття спадщини, то спадковий договір у цьому випадку взагалі неможливо розірвати.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що спадковий договір за своїми ознаками є двостороннім, оплатним, консенсуальним, алеаторним, довготривалим, з ускладненим порядком зміни і розірвання. Спадковий договір укладається під відкладальною обставиною, щоб набувач пережив відчужувача, оскільки у разі смерті набувача до відкриття спадщини спадковий договір, з огляду на його суворо особистий характер, вважається припиненим і права та обов'язки, що є його змістом, не можуть перейти до спадкоємців набувача. Спадковий договір є особливою формою вираження волі спадкодавця на випадок смерті. Враховуючи те, що спадковий договір хоч і закріплений у Книзі шостій ЦК України «Спадкове право» і має тісний зв'язок з відносинами з приводу посмертного переходу майна у власність, проте більш логічним є розміщення даного виду договору саме у Книзі п'ятій ЦК України «Зобов'язальне право», оскільки цей договір виступає різновидом договорів про передачу майна у власність набувача. За своєю правовою конструкцією спадковий договір схожий з договором довічного утримання, проте значні відмінності у правовій природі договору довічного утримання та спадкового договору у кінцевому підсумку призводять до істотної різниці у правовому регулюванні цих інститутів. Спадковий договір має подвійну правову природу: він одночасно є і розпорядженням на випадок смерті, і договором, змістом якого обумовлюються його істотні умови.

Вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають зі спадкового договору, надалі потребуватиме розвитку, який безсумнівно викличе практична діяльність правозастосувальних органів (суду, нотаріату). Звичайно, не стоятиме осторонь від цього процесу і наука цивільного права, перед якою постане питання вирішення багатьох нагальних доктринальних проблем даного цікавого інституту.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 05.04.2017 р. : (ОФЦ, ТЕКСТ). – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2017. – 380 с.
2. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. С. Довгерта. – К. : Український центр правничих студій, 2000. – 336 с.
3. Бичківський О. О. Спадковий договір: проблемні питання законодавчого врегулювання / О. О. Бичківський // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 2. – С. 136-141.
4. Шама Н. П. Спадковий договір в цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12. 00. 03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. П. Шама. – Львів, 2008. – 18 с.
5. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
6. Цивільний кодекс України: Коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – Одеса : Юридична літера-тура, 2003. – 1080 с.
7. Заїка Ю. О. Спадкове право України : [навч. посібник] / Ю. О. Заїка. – К. : Істина, 2006. – С. 116.
8. Євстігнєєв А. Деякі аспекти спадкового договору / А. Євстігнєєв // Юридичний журнал. – 2005. – № 10. – С. 38.
9. Ромовська З. В. Проблемы наследственного договора / З. В. Ромовська // Юридическая практика. – 2003. – № 44(306) – С. 16.
10. Васильченко В. В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права / В. В. Васильченко // Право України. – 2003. – № 6. – С. 115–119.
11. Скопиченко О. В. Спадковий договір в системі цивільно-правових договорів / О. В. Скопиченко // Молодий вчений. – Частина №3. – 2015. – №5. – С. 79-82.
12. Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування / О. Шевченко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 37.
13. Васильченко В. В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права / В. В. Васильченко // Право України. – 2003. – № 7. – С. 137 с.
14. Шама Н. Поняття та ознаки спадкового договору / Н. Шама // Вісник львівського університету. Серія юридична, 2009 рік, Випуск 49. – С. 142-150.
15. Старицька О. О. Особливості правового регулювання спадкових відносин / О. О. Старицька. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravnik.info/2013-12-27...544-osoblivosti-pravovogo.
16. Мазуренко С. В. Особливості укладення спадкового договору / С. В. Мазуренко // Право України. – 2004. – № 2. – С. 111-113.
17. Ольховик Л. А. Поняття та ознаки спадкового договору / Л. А. Ольховик // Актуальні питання публічного та приватного права. – №3. – 2014. – С. 76-80.

